

**O‘zbekiston hududida kulolchilik an‘analarining shakllanishida tabiiy-
geografik va ekologik omillarning o‘rni**

TDSHU dotsenti, PhD Bobir Odilov

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston hududida qadimdan rivojlanib kelgan kulolchilik hunarining shakllanishi va taraqqiyotida tabiiy-geografik hamda ekologik omillarning tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda sug‘orma dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikning o‘zaro bog‘liqligi natijasida kulolchilik ishlab chiqarishining jamiyat hayotidagi ahamiyati yoritiladi. Kulolchilik buyumlarining dastlab xo‘jalik ehtiyojlarini qondirish vositasi sifatida paydo bo‘lgani, keyinchalik esa estetik va madaniy qadriyat darajasiga ko‘tarilgani ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, turli hududlarda mavjud tuproq turlari, iqlim sharoiti, tabiiy resurslar hamda ishlab chiqarish texnologiyasidagi farqlar natijasida kulolchilik markazlarida o‘ziga xos uslub va an‘analar shakllangani misollar asosida ochib beriladi. Rishton, Xorazmning Kattabog‘ va Xonqa hududlari misolida xom ashyo sifati, loy tayyorlash texnologiyasi va pishirish haroratidagi farqlar kulolchilik mahsulotlari xususiyatlariga qanday ta’sir ko‘rsatishi tahlil qilinadi. Shu bilan birga, ekologik muammolar, xususan tuproq sho‘rlanishi va tabiiy muvozanat buzilishining kulolchilik hunarining kelajakdagi rivojiga salbiy ta’siri masalasi ham muhokama etiladi. Tadqiqot natijalari kulolchilikning ekologik muhit bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Kulolchilik, ekologik omillar, tabiiy resurslar, gil tuproq, Rishton kulolchilik maktabi, sopol buyumlar, hunarmandchilik, ishlab chiqarish texnologiyasi, tuproq sho‘rlanishi, an‘anaviy san’at.

O‘zbekiston hududida qadimgi davrlardan ishlab chiqarish xo‘jaligi rivojlanganligi arxeologik tadqiqotlardan ma’lum. Yirik daryo vohalari, uning irmoqlari bo‘yidagi hosildor yerlar ajdodlarimiz tomonidan doimiy ravishda o‘zlashtirib borib, ilk bronza davrlardanoq sun’iy sug‘orma dehqonchilik xo‘jaligiga asos solingan¹. Shu bilan birgalikda turli ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik hamda siyosiy omillar ta’sirida vohalar bilan tutash keng dashtliklarda yashaydigan ko‘chmanchi chorvador aholining doimiy ravishdagi migratsiyasi natijasida daryo vohalarida sug‘orma dehqonchilik

¹

Аскарлов А. А. Сапаллитепа. – Ташкент: Фан, 1973. – 172 с.

bilan birgalikda yirik chorvachilik xo'jaligi ham rivojlana boshladi. Agrar munosabatlardagi bunday o'zgarishlar hunarmandchilik va savdoning rivojlanishida muhim omil bo'lib, etnik-madaniy aloqalarni yanada jonlantirdi². Natijada O'rta Osiyo, xususan, hozirgi O'zbekiston hududlarida xo'jalikning dehqonchilik, chorvachilik hamda hunarmandchilik turlari bir xil ahamiyatga ega bo'ldi. Xo'jalikning ushbu turlari asrlar davomida u yoki bu xalqlarning turmush-tarzi, moddiy va ma'naviy hayotiga ham ta'sir qildi.

Mintaqa aholisi xo'jaligining tarkibida hunarmandchilik tarmoqlari muhim o'rin tutgan. Temirchilik, misgarlik, yog'och o'ymakorligi, to'quvchilik singari qadimiy hunarlar orasida kulolchilik ham xalq hayotida kundalik talabgir soha sifatida alohida ahamiyat kasb etgan. Chunki insoniyatning dastlabki xo'jalik faoliyati jarayonidanoq oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlash, saqlash va tashish ehtiyoji paydo bo'lgan. Bu esa turli hajm va shakldagi idish-tovoqlarni yasash zaruratini keltirib chiqargan.

Kulolchilikning dastlabki bosqichida buyumlar asosan oddiy amaliy vazifani bajargan. Masalan, taom pishirish uchun qozonlar, suv tashish va saqlash uchun xumlar, sut mahsulotlari yoki donlarni yig'ib qo'yish uchun katta idishlar yaratilgan. Shu bilan birga, kundalik turmushda kichikroq kosalar, piyolalar va laganlar ham ehtiyojga ko'ra keng qo'llanilgan. Ana shu jarayon kulolchilikni xalq xo'jaligining ajralmas bo'lagi sifatida mustahkamlab bordi.

Biroq vaqt o'tishi bilan bu hunar faqat amaliy talabni qondirish bilangina cheklanib qolmadi. Kulollar o'z mahoratini namoyish etish maqsadida buyumlarning shakli, naqshi va bezaklariga ham alohida e'tibor bera boshladilar. Sopollarga turli geometrik naqshlar, o'simliksimon tasvirlar va keyinchalik hatto diniy ramzlar tushirila boshlandi. Shu tariqa kulolchilik buyumlari asta-sekin nafaqat xo'jalik ehtiyojini qondiruvchi vosita, balki estetik qadriyat, madaniy va ma'naviy hayotning muhim unsurlaridan biriga aylandi.

Shuningdek, kulolchilik buyumlari savdo va almashuv jarayonida ham muhim rol o'ynagan. Turli hududlarda yaratilgan sopol idishlarning o'ziga xos shakl va bezaklari ularni boshqa joylarga ham mashhur qilgan. Natijada, kulollik san'ati mintaqaviy madaniyatlarning o'zaro aloqasi, savdo munosabatlari va etnik madaniy jarayonlarni mustahkamlashda ham alohida ahamiyat kasb etdi.

²

A

b

d

Xo'jalikning dehqonchilik, chorvachilik hamda hunarmandchilikning turli tarmoqlari rivojlanishi, aholining ehtiyojlarining kengayishi va savdo munosabatlarining takomillashuvi kulolchilik sohasining taraqqiyotida muhim omillar sifatida e'tirof etilsada, mazkur soha rivojida tabiiy-geografik joylashuv, iqlim sharoitlari, ya'ni ekologik omillarning ta'sirini ham alohida ta'kidlash zarur. Zero, bugungi kunda yuz berayotgan ekologik o'zgarishlarning kulolchilik rivojiga ta'sirini, shuningdek, mazkur hunarning ekologik muhitdagi o'zgarishlarga ko'rsatadigan ta'sirini baholash ham dolzarbdir. Shu bois ushbu maqolada hozirgi davrda keng rivojlanib borayotgan kulolchilik tarmog'iga ekologik omillar ta'siri atroflicha muhokama qilinadi.

Dastlab, kulolchilik taraqqiyotida tabiiy omillarning o'rniga oid nazariy tahlillarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu borada jahon xalqlari xo'jalik ixtisoslashuvini ilk bor turli madaniy-etnografik hududlarga bo'lib o'rganish g'oyasini ilgari surgan taniqli olim S.P. Tolstovning "Islomning dastlabki ko'rinishi" nomli maqolasini qayd etish o'rinlidir³. Mazkur maqolada muallif xalqlarining xo'jalik an'alarida ularning tabiiy-geografik jihatdan joylashuv xususiyatlariga ko'ra o'ziga xos tafovutlar ham mavjudligini yangi metodolik usul yordamida ko'rsatib berishga harakat qiladi. Aniqroq tafsilotiga to'xtalsak, maqolada qadimgi davr tarixiga oid ma'lumotlar ham o'rin olgan bo'lib, materiallarda Janubiy Amerika, Bolqon va Kavkazorti, Shimoliy Misr, Yuqori Misopotamiya va Elam, O'rta Osiyo, Kopetdog' etaklari va Xitoyning tog'li hududlari xalqlari tomonidan yaratilgan xo'jalik-madaniy tiplar xaqida fikr bildirilgan. Fikrlar tahlilidan, ushbu xalqlarning xo'jalik madaniyatidagi o'ziga xoslik tabiiy omil ta'sirida va o'xshashliklari madaniy migratsiya ta'sirida yuz berganligini anglash mumkin. Tadqiqotchining fikrini birgina misolda ko'rib chiqsak o'ylaymizki yanada tushunarliroq bo'ladi. Xususan, muallifning fikricha qadimgi yevroosiyo qita'sida yaratilgan kulolchilik buyumlari va ushbu sopollarga rang berishdagi o'xshashliklar zamirida madaniy migratsiyaning o'rni seziladi. Lekin, sopol buyumlarni tayyorlash va bo'yashda qo'llaniladigan hom ashyo (tuproq, bo'yoq turi va shu kabi) va boshqa tabiiy omillar har bir mintaqada takrorlanavermaydi. Shu sababdan ham har bir mintaqaning tabiiy sharoitidan kelib chiqib, ishlab chiqarilgan maxsulotda o'ziga xoslik shakllanganligini kuzatishimiz mumkin⁴.

³ Толстов С.П. Очерки первоначального ислама. // СЭ. 1932. №2 с. 24-82.

⁴

Yuqorida qayd etilgan mulohazalardan kelib chiqib aytish mumkinki, kulolchilik avvalo tabiiy resurslarga, xususan, tuproqning sifatiga bevosita bog‘liq bo‘lgan. Ushbu jarayonni Markaziy Osiyo mintaqasida o‘tkazilgan kulolchilikka doir boshqa tadqiqotlarda ham ta’kidlanadi. Xususan, tadqiqotda Markaziy Osiyo keramikasining ikki asosiy tur qo‘l bilan yasaladigan (lepka) keramika va polival (sirlama) keramikaga ajratadi. Ularning o‘rtasidagi farqlarga to‘xtalib dastavva geografik so‘ngra, ijtimoiy, texnologik, madaniy va badiiy jihatlar qayd etiladi⁵.

Yer yuzini deyarli barcha mintaqalarida kuzatilgan kulolchilik lokal mintaqalarning tabiiy, iqlim sharoiti tufayli farqli ishlab chiqarish texnologiyasi va uslublarini shakllantirgan. Ushbu jarayonni O‘zbekiston misolida kuzatsak, bugungi kunda kulolchilik keng taraqqiy etgan, kamida besh yuz yillik tarihgaga ega⁶ Rishton tumanida sohaning asosiy hom ashyosi-tuproq bir yarim metrdan, ikki metrgacha chuqurlikdan qazib olinadigan gil tuproqqa bog‘liq. Mazkur tuproqqa faqatgina suv qo‘shish xisobiga kulolchilik buyumlari shakliga keltiriladi. Tuproqning elastikligi va pishiqligi boshqa mintaqalardan farqli buyumlarni va qo‘llanadigan o‘ziga xos texnologiyani keltirib chiqaradi. Bu jarayonni loyni yerga turli shakllarda, ko‘proq urish xisobiga tarkibidagi havo siqib chiqarilishida kuzatish mumkin.

Horazm viloyatining Kattabog‘ kulolchilik markazida esa tuproq istalgan joy er ostini mayin qatlamidan olinib (mahalliy ustalarning qayd etishicha kuchli tuproq bo‘lganligi sababli) unga kam miqdorda qum qo‘shiladi. Tuproqdan loy tayyorlash texnologiyasida ham o‘ziga xoslik mavjud bo‘lib, loy dag‘alligini yo‘qotish maqsadida unga qamish o‘simligi “pufi” qo‘shiladi. Loy tarkibidagi havo siqib chiqarilmaydi. Buning sababi Horazm kulolchiligida asosan shishali sir ishlatilganligi bois (shisha tez ko‘chuvchan xususiyatga ega) loy tarkibidagi havoning olovda toblanganida qutishdan xosil bo‘lgan bo‘shliqqa shisha mustahkam birlashadi.

Horazmning Xonqa tumani kulollari (Kattabog‘ kulolchilik markazidan 20-25 km. uzoqlikda joylashgan) soz tuproq topishda qiyinchiliklarga uchragan. Ular asosan zah suvlarni yig‘ib olish uchun qazilgan tuproqlarni orasidan yaroqli tuproq topishga urinadilar. Shuningdek, tanlangan tuproqni kuchaytirish uchun unga maxsus komponentlar qo‘shadilar. Bu jarayon olovga bardoshlilikni ta’minlash uchun.

Qolaversa, har uch local hududni tuproqlarini bardoshlilikiga qarab ularga olov darajasi turlicha belgilanadi. Xususan, Rishton tumanida kulollar asosan loyni ikki

⁵

Современная керамика народных мастеров Средней Азии. — Москва: Советский художник, 1974. — 235 с.
Современная керамика народных мастеров Средней Азии. — Москва: Советский художник, 1974. — 235 с.

marotaba olovda pishiradilar. 900-950 daraja ularning o'rtascha qizdirish harorati bo'lsa, Kattabog' kulollari 1050 gradusgacha bir marotaba qizdiradilar. Honqa kulollari tuprog'i (mahalliy kulollarning fikriga ko'ra) kuchsizligi sababli 800-850 gradusgacha haroratda pishiradilar.

Aytish mumkinki, O'zbekistondagi kichik mintaqalarda mavjud soz tuproqlar buyum ishlab chiqarishning o'ziga xos texnologiyasini qo'llashga majbur qiladi. Bu jarayonni Rishton shahrida mavjud soz tuproq faqatgina ushbu tor hududdagina uchrashi, shahardan chetga chiqishi bilan takrorlanmasligi misolida kuzatish, tabiiy geografik joylashuv va ekologik omillarni ahamiyatliligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga qayd etish kerakki, o'tkazilgan tadqiqot davomida aniqlanishicha, bugungi kunda Rishton kulolllarini havfga solayotgan jarayon mavjud soz tuproqning sho'rlashishi masalasidir. Bugungi kunga kelib, Farg'ona vodiysi, xususan Rishton tumanida tuproq erroziyasi muvozanatini saqlab turuvchi azaliy tut darxtlari kesilib, tuproq tarkibida zah miqdori ortib ketgan.